

МАТЕРІАЛИ ДО ПОШИРЕННЯ ТА БІОЛОГІЇ ВОЛОВОГО ОЧКА (*TROGLODYTES TROGLODYTES*) НА ПІВНІЧНОМУ СХОДІ УКРАЇНИ (СУМСЬКА ОБЛАСТЬ)

М.П. Книш

Гетьманський національний природний парк; м. Тростянець, Сумська обл., 42600, Україна
Hetmansky National Park; Trostyanets, Sumy region, 42600, Ukraine
✉ knysh.sumy@email.ua; Mykola Knysh <https://orcid.org/0000-0002-0304-4637>

Materials to distribution and biology of the Wren (*Troglodytes troglodytes*) in the north-east of Ukraine (Sumy region). - M.P. Knysh. - **Berkut. 32 (1-2). 2023.** - Long-term (1967–2023) data on the distribution, number, and ecology of the Wren in the forest-steppe part of Sumy region is summarised. In spring, these birds arrived between March 5 and April 5 (mean date is March 22 ± 3.2 days, n = 10). In upland oak forest, they nested with density 0.24–0.47 ind./km². Small river valleys and deep ravines were the main nesting sites here. The earliest clutch was started on April 25 (2009), and the latest was on June 27 (1980). The mass egg laying happened during the third ten-day of April and the first ten-day of May. The first flying fledglings were registered in late May (28.05.2009, 28.05.2011), the latest fledge from the nest was 2.08.1980. The full clutches had 6–7 eggs, on average 6.6 ± 0.2 (n = 8). Measurements of eggs (n = 20, 3 clutches), mm: 15.2–16.8 × 12.2–13.1, on average 16.10 ± 0.09 × 12.63 ± 0.07. 42 fledglings were hatched and fledged from 53 eggs in 8 nests (79.2%). The post-breeding wandering started in early August, the autumn migration was observed from the third ten-day of September till November. Some part of Wrens stayed for the wintering. The food of the Wren was dominated by sedentary small insects that live in the lower layer of vegetation. [Ukrainian].

Key words: number, habitat, population density, breeding, phenology, nest, egg.

Узагальнені багаторічні (1967–2023 рр.) матеріали по поширенню, чисельності та екології волового очка в лісостеповій частині Сумської області. Весною ці птахи прилітають між 5.03 і 5.04 (середня дата – 22.03 ± 3,2 дня, n = 10). У нагірних дібровах гніздяться зі щільністю 0,24–0,47 ос./км², місця гніздування приурочені до долин малих річок і глибоких балок. Найбільш рання кладка розпочата 25.04 (2009 р.), найбільш пізня – 27.06 (1980 р.), масове відкладання яєць відбувається у третій декаді квітня – першій декаді травня. Перші льотні виводки реєструються в кінці травня (28.05.2009 р., 28.05.2011 р.), найбільш пізній виліт з гнізда – 2.08.1980 р. У повних кладках (n = 8) по 6–7 яєць, у середньому 6,6 ± 0,2. Розміри яєць (n = 20, 3 кладки), мм: 15,2–16,8 × 12,2–13,1, в середньому 16,10 ± 0,09 × 12,63 ± 0,07. У 8 гніздах із 53 яєць вилупилося й вилетіло 42 (79,2%) пташенят. Післягніздові кочівлі з початку серпня, осінній проліт – з третьої декади вересня до листопада. Певна частина особин залишається на зимівлю.

Ключові слова: чисельність, біотоп, щільність населення, розмноження, фенологія, гніздо, яйце.

Незважаючи на широку розповсюдженість волового очка (*Troglodytes troglodytes*) у лісовій і лісостеповій зонах України, майже ніхто спеціальним вивченням способу його життя не займався. Про це свідчить бідність і фрагментованість інформації про нього як у фауністичних зведеннях (Сомов, 1897; Гавриленко, 1929; Судиловская, 1954; Страутман, 1963 та ін.), так і в окремих повідомленнях. Більшість останніх стосуються західних областей України, зокрема розглядається гніздова біологія волового очка в Карпатах (Годованець, Скільський, 1996) та випадки нетипового розміщення гнізд (Годованець, Скільський, 1993; Когут, Ковалюк, 1994; Кузьо, 2015). Не менш важлива стисла інформація про гніздування цього виду в Житомирському Поліссі (Хлебешко, Цицюра, 1993), про знахідку двох порожніх («самцевих») гнізд на Полтавщині в Оржицькому районі (Шаповал, 2014, 2019). Випадок гніздування волового очка неподалік від південної межі поширення в центральній частині України* зафіксований у Канівському природному заповіднику на Черкащині (Смогоржевская, Смогоржевский, 1984). Тут детально простежено життєвий цикл із моменту побудови гнізда до його завершення, зміни маси яєць, темпи росту і розвитку пташенят, що становить окремий інтерес. Певні відомості щодо поширення, чисельності та окремих моментів біології волового очка в регіоні Північно-Східної України (Сумська і Харківська області) є в ряді публікацій (Сомов, 1897; Матвиенко, 1970, 2009; Гавриш та

ін., 2007 та ін.), зокрема, повідомляється про знахідку в Сумському Поліссі 3 порожніх, але готових гнізд (Белик, Москаленко, 1993).

Загалом же уривчатість і випадковість фактичних даних не дозволяють скласти повну картину життя волового очка в українській частині його ареалу. Це спонукало нас викласти тут порівняно невеликий власний матеріал по цьому виду, зібраний у 1969–2023 рр. у лісостеповій частині Сумської області.

Матеріал і методика

До розгляду залучено результати спостережень за територіальним розміщенням і 9 випадкам гніздування волового очка в масиві нагірних дібров між селами Вакалівщина й Кияниця Сумського району (верхня частина басейну р. Битиця). Місця зустрічей птахів і виявлені гнізда картувалися. Детальне обстеження конструктивної будови гнізд не проводилося, а відмічалися тільки помітні їх особливості. Календарні строки відкладання першого яйця в одному гнізді визначені за спостереженнями, в інших випадках – за розрахунковими даними (ступінь насидженості яєць, дата вилуплення пташенят, ступінь їх розвитку тощо). Для огляду і вимірювання яєць або маленьких пташенят вони обережно виймалися з гнізда за допомогою чайної ложки. Визначена величина 8 повних кладок, при цьому враховувалися як яйця (3 випадки), так і пташенята (5 випадків). Успішність розмноження та причини загибелі потомства простежено по 8 гніздах. Для аналізу міграцій та зимівлі волового очка використано

* Вид знаходили на гніздуванні до північної межі Кіровоградської області (Кузьменко та ін., 2021).

Фото 1. Місце гніздування волового очка в земляній стінці на межі нагірної діброви і вільшняка. 17.05.2009 р.

Тут і далі фото автора.

Photo 1. Nesting site of the Wren.

дані спостережень на всій території регіону, в тому числі надані автору іншими спостерігачами.

Дати за XIX ст. з книги М.М. Сомова (1897) наведені за новим стилем.

Результати та обговорення

Поширення й біотопічна приуроченість

На крайній півночі Сумської області, на Старогутській ділянці Деснянсько-Старогутського національного природного парку, волове око – «нечисленний осілий» вид, гніздиться зі щільністю 0,36 ос./км² (Гаврись та ін., 2007). У Шосткинському районі в 1960-ті рр. було всього декілька зустрічей з воловими очками, дещо частіше ці птахи траплялися тут у 1970-ті рр., а в наступному десятилітті вони широко розселилися по Сумському Поліссю (Белик, Москаленко, 1993). Тут вони віддають перевагу локально поширеним заболоченим вільшнякам, де мешкає близько 70% місцевої популяції. За даними М.Є. Матвієнка (Матвієнко, 1970, 2009), волове око – «спорадично гніздовий» птах області. У 1966–1969 рр. у захарашених вільшняках урочища Вакалівщина Сумського району і в околицях с. Хухра Охтирського району, площею 7,5 га, виявлено 2 гніздові пари (53 ос./км²), однак, як зазначає дослідник, у таких же біотопах в інших місцях цей птах відсутній, що вказує на певну умовність показників густоти населення, отриманих при екстраполяції на великі території даних обліків на обмежених площах. Про можливе гніздування волового очка у Сумському Посеймі свідчить В.М. Грищенко (особ. повід.): у 1977–1982 рр. ці птахи траплялися у гніздовий період біля с. Мутин у яру, зарослому листяним лісом і з невеликим струмком. На півдні Сумщини в лісах долини р. Ворскла наразі гніздування волового очка не доведене (Скляр, Книш, 2016). Також відсутні достовірні дані про гніздування цього виду на території Харківської області (Сомов, 1897; Витер, Яцюк, 2010).

За всі роки наших досліджень у басейні малої річки Битиця (околиці с. Вакалівщина), зайнятому масивом

нагірних, переважно ясенново-кленових, дібров, на площі 8,5 км² було виявлено 5 гніздових ділянок волового очка. Одну з них птахи займали практично кожен рік, інші – не так часто (1, 3, 6, 8 різних років). Щороку волове око займали 1–2 ділянки – отже гніздова щільність виду в цьому лісовому масиві становить 0,24–0,47 ос./км². Мабуть, варто погодитися з твердженням, що для нагірних дібров волове око не характерне (Новиков, 1959). Два з 5 відомих місць гніздування виду приурочені до вузької заболоченої долини самої річки, ще три – до крутих схилів протяжних (1–2 км) глибоких балок, що впадають до неї. Дно долини і пониззя найбільших балок зайняті смугами старого вільшняка з домішкою чагарникових і деревних верб та інших порід, місцями дуже захарашені, порослі кропивою, гадючником голим та іншим груботрав'ям. У трьох місцях підніжжя крутих схилів долини підрізане при поновленні лісової дороги, тут є невисокі (1–1,5 м) вертикальні земляні стінки, а по воловому берегу річки та на тінистих схилах у старій діброві трапляються повалені дерева з звернутими коренями, які використовуються воловими очками для розміщення гнізд (фото 1).

Ще один осередок гніздування виду знаходиться в заплаві р. Псел у лісовому масиві, який тягнеться майже на 12 км від с. Битиця до с. Могриця Сумського району. У його складі переважають діброви, у низинах та біля стариць – лозняки і вільшняки. Деревостан тут переважно густий, з добре розвиненим чагарниковим ярусом, місцями захарашений, і з заростями хмелю та інших рослин. У середині червня 1998 р. тут були виявлені 2 волових очка, які співали.

Весняна міграція

Поява волових очок на місцях гніздування і слабо виражений проліт відбуваються протягом березня й на початку квітня. Дати перших весняних зустрічей у регіоні досліджень: 30.03.1970 р. – 5.03.1971 р. – 21.03.1972 р. (2.04 – остання зустріч) – 31.03.1976 р. – 22.03.1992 р. (1 співав) – 7.03.1993 р. (2 ос.) – 28.03.1992 р. (1 співав) – 5.04.2009 р. – 24.03.2022 р. – 15.03.2023 р.; середня дата – 22.03 ± 3,2 дня. У Харківській області весняний проліт, а вірогідно й відліт зимуючих, спостерігався переважно у другій половині березня: 15.03.1882 р., 26.03.1885 р., 10.04.1886 р., 22.03.1887 р., 17.03.1890 р. (Сомов, 1897).

Репродуктивний період

Пісні волових очок чути з дня їх появи на місцях гніздування (22.03.1992 р.) до першої половини серпня (1.08.1993 р., 4.08.1991 р., 14.08.1976 р.), коли вже йдуть післягніздові кочівлі. Співають у нижньому ярусі лісу або в заростях бур'янів, проте якимось (16.06.2004 р.) самець тривалий час інтенсивно співав високо у кронах дерев у балці в діброві. На час вигодовування гніздових пташенят спів майже припиняється, але біля виводків самці знову починають співати. У критичних для птахів ситуаціях, наприклад, при наближенні людини до гнізда із кладкою або пташенятами, можна чути зміщений спів самця. Цікавий випадок трапився 23.05.1998 р.: при огляді тільки що знайденого гнізда з пташенятами поблизу тріщав і співав самець (зміщений спів), а з протилежного боку почала

співати і друга особина, але з удвічі меншою інтенсивністю – це могла бути самка. Відомо, що спів самок у волового очка відзначається дуже рідко (Armstrong, 1955), і їх тиха невпевнена пісня добре відрізняється від голосної, складної і красивої пісні самця (Dallmann, 1987).

Гніздування волових очок розпочинається зазвичай у середині квітня і проходить до початку серпня. Терміни утворення пар і тривалість будівництва гнізд нами не простежені, скоріше за все, вони припадають на першу половину квітня. Відкладання яєць починається не одразу після завершення будівництва гнізда; так, 24.06.1978 р. було знайдене завершене гніздо, а перше яйце в ньому з'явилося 27.06.

Після вибору гніздової ділянки самці в розпал токової активності приступають до будівництва декількох гнізд, котрі майже не мають вистилки (так звані «холостяцькі», «самцеві»), «спальні» або «резервні» гнізда). Вони служать для приваблювання самки, яка добудовує якесь із цих гнізд і відкладає яйця. Інколи в них ночують самці; так, увечері 26.05.1989 р. при огляді «самцевого» гнізда звідти вискочив птах і проспівав (змішений спів). На гніздовій ділянці може бути декілька таких гнізд – до 3, за нашими спостереженнями. Однак ми ніколи не помічали жодних проявів полігамії, коли самець приваблює на свою гніздову територію декількох самок. Можливо, це пов'язано з низькою чисельністю і спорадичністю поширення волового очка в регіоні наших досліджень.

За знахідками «самцевих» гнізд можна отримати уявлення про розміри гніздової території волового очка. Так, у долині річки в 1993 р. 3 таких гнізда розміщувалися на відстані 210 м, у 2007 р. 2 «самцевих» гнізда виявлені за 250 м одне від одного. Інколи «самцеві» гнізда групуються по 2–3; так, в одному випадку відстань між двома сусідніми гніздами становила 12 м, в іншому – 3 гнізда розміщувалися за 4 і 5 м.

Волові очка в період розмноження з року в рік зазвичай займають колишні ділянки. Другий репродуктивний цикл або повторне гніздування після загибелі кладки чи виводка також проходять на тій же ділянці, в одному випадку нове гніздо було збудоване на відстані 80 м від попереднього.

Гнізда

Із 9 заселених гнізд 4 розміщувалися в невеликих пустотах корневих підшов дерев, що впали (3 – зі спіднього їх боку, 1 – з «лицьового» боку), 3 – у нішах невисоких придорожних земляних стінок з оголеними коренями рослин і карнизом дернини (фото 2), одне – в дуплі, що вигнило в серцевині стовбура верби, ще одне – в густих звисаючих гілочках нахиленої до землі стиснутої крони тонкого (товщиною 8 см) береста на висоті приблизно 8 м від землі. Це гніздо, виявлене 29.05.1990 р., було, мабуть, із пташенятами, біля нього метушилися й голосно тріщали батьки, однак оглянути його не вдалося. Можливо, до жилих відноситься й незавершене гніздо у виворотні берези (11.05.1997 р.), його порожнина була заповнена неукладеним зеленим мохом; на жаль, у подальшому воно не оглядалося.

Більше всього «самцевих» гнізд – 24 – виявлено у невисоких земляних крутосхилах, ще 4 – в підшвах ви-

Фото 2. Гніздо волового очка у стінці крутосхилу. 3.05.2009 р.

Photo 2. A nest of the Wren.

воротнів берези і клена польового, 2 – при стовбурах дерев (яблуня лісова і берест, на висоті 1,5 і 2,5 м від землі), 1 – на малесенькому клені польовому, 1 – в розетці листя папороті чоловічої. Цікаво, що в червні 1987 р. на бровці земляної стінки за 30 см від пустого гнізда волового очка було знайдене гніздо вівчарика-ковалика (*Phylloscopus collybita*), що в певній мірі нагадує випадок спільного гніздування цих видів, описаний у Волинській області (Когут, Ковалюк, 1994). Влітку 1989 р. тут же біля «самцевого» гнізда в один ряд, на відстані 0,2, 1 і 1 м, розміщувалися жилі гнізда білої плиски (*Motacilla alba*), рибалочки (*Alcedo atthis*) і звичайної вівсянки (*Emberiza citrinella*). У травні 2012 р. одне з «самцевих» гнізд у ніші крутосхилу зайняла самка шершня (*Vespa crabro*), але її гніздо не розвинулося через малі розміри гніздової камери.

Вхід до гнізда (льоток) у вигляді горизонтально витягнутого еліпса, його розміри у гнізді в дуплі верби (слабо насажена кладка) 45 × 35 мм, у двох гніздах із пташенятами (обидва у виворотнях) – 45 × 35 і 28 × 25 мм. Є спостереження, що у гніздах, у яких виводилися пташенята, він значно менший, ніж у «самцевих» (Годованець, Скільський, 1996). Якоїсь закономірності в орієнтації льотка жилих гнізд не простежується: у 3 випадках він був орієнтований на захід, у 2 – на північний захід, ще у 2 – на північний схід, у 1 гнізда – на південь. Однак, певна орієнтація розміщення гнізд усе ж існує, наприклад, у лісових балках волові очка віддають перевагу крутим схилам північної експозиції (всі 4 знайдені в цьому біотопі жилих гнізда). Висота розміщення гнізд залежить від характеру розташування придатних ніш і укриттів, вибраних самцем для побудови гнізда, приваблювання самки й виведення потомства.

У складі будівельного матеріалу 5 заселених гнізд іззовні присутні в тій чи іншій кількості тонкі гілочки (4 гнізда), зелений мох (4), минулорічне листя дуба і клена (3), сухі стебла трав'янистих рослин (2), сухе листя папороті (1), лишайник (1). Одне з гнізд було майже повністю складене з минулорічного листя гадючника голого. У вистилці гнізд присутні дрібний мох, пух і пір'їнки. Ма-

Морфометричні показники яєць волового очка в лісостеповій частині Сумської області (20 яєць із 3 кладок)
Morphometric parameters of eggs of the Wren from the forest-steppe part of Sumy region (20 eggs from 3 clutches)

Параметри	Lim	M ± m	CV, %
Довжина, мм	15,2 – 16,8	16,10 ± 0,09	2,32
Максим. діаметр, мм	12,2 – 13,1	12,63 ± 0,07	2,40
Індекс сферичності, %	74,39 – 83,55	78,52 ± 0,62	3,54

теріал «самцевих» гнізд більш однорідний, мох використовується в меншій кількості (3 гнізда), в одному випадку були присутні довгі черешки листків клена гостролистого. Одне гніздо було повністю складене зі шматочків сухого листя папороті, інше – з опалого листя дерев. У цьому ж урочищі 28.05.1966 р. знайдено 2 недобудованих (очевидно, «самцевих») гнізда волового очка: одне збите з тонких прутиків берези, друге – з сухого листя папороті (Матвиенко, 2009).

Кладки

Найраніша кладка була розпочата 25.04 (2009 р.), найпізніша – 27.06 (1980 р.)*. Загалом 8 випадків початку яйцекладки розподіляються протягом репродуктивного періоду так: третя декада квітня – 2 випадки, перша, друга і третя декади травня – відповідно 3 (пік яйцекладки), 1 (11.05.1978 р.), 1 (25.05.1978 р., вимушена повторна кладка), третя декада червня – 1. Отже масове відкладання яєць відбувається у стислі строки – протягом 2–2,5 тижнів. Перші льотні виводки реєструвалися в кінці травня (28.05.2009 р., 28.05.2011 р.); найбільш пізній виліт із гнізда – 2.08.1980 р. Значна розтягнутість гніздового періоду може свідчити про наявність другого репродуктивного циклу хоча б у деяких пар волового очка. Пізня, почата 27.06, кладка з 6 яєць, явно була другою у цьому сезоні (проміжок між першою і другою спробами гніздування цілком достатній для догодовування виводка).

У 8 повних кладках волового очка було по 6 (3 випадки) і 7 (5) яєць, у середньому $6,6 \pm 0,2$. Ще в одному випадку (28.05.2011 р.) дорослі птахи годували 7 злетків, які залишили гніздо. Це є додатковим свідченням про переважання 7-яйцевих кладок.

Дані про розміри яєць наведені в таблиці. Індивідуальні розміри яєць з мінімальними довжиною, діаметром та індексом сферичності Sph такі: $15,2 \times 12,7$, $16,2 \times 12,2$ і $16,4 \times 12,2$ мм (Sph = 74,4%); з максимальними значеннями цих показників – $16,8 \times 12,9$, $16,0 \times 13,1$ і $15,2 \times 12,7$ мм (Sph = 83,6%). Всі яйця типового для цього виду забарвлення: сметаново-білі, з рідкими червонуватими крапинками, трохи густішими в інфундибулярній зоні шкаралупи. В одному з гнізд два яйця були без плямистості (депігментовані) і менш засиджені, тобто були останніми в цій кладці з 6 яєць.

* Винятково ранній випадок гніздування волового очка виявлений у Шацькому НПП (Волинська область): 26.04.1994 р. знайдене гніздо з 7 пташенятами 10–11-денного віку (Когут, Ковалок, 1994), тобто, за розрахунками, яйцекладка розпочалася приблизно 24–25.03.

Доречно навести виміри кладки яєць волового очка, колектованої В.М. Малишком у травні (точніше не датовано) 2003 р. у Шосткинському районі (Сумське Полісся): $14,6 \times 12,0$; $15,0 \times 12,3$; $15,2 \times 12,3$; $15,2 \times 12,3$; $15,0 \times 12,3$; $14,4 \times 11,7$ мм. Яйця білі, депігментовані, лише на 2 помітні ріденькі дуже дрібні коричневі цятки. Ще одне яйце – $15,4 \times 12,1$ мм – було колектоване 15.05.1999 р. в околицях с. Івот цього ж району (Пісулінська та ін., 2013).

Виводки, репродуктивні втрати

Точні дані про тривалість насиджування й перебування пташенят у гнізді у нас відсутні. Відомо тільки, що пташенята з 6-яйцевої кладки, початої 27.06, покинули гніздо 2.08, тобто через 36 днів. За спостереженнями в Канівському заповіднику (Смогоржевская, Смогоржевский, 1984), насиджування кладки з 7 яєць тривало 15–16 днів після знесення останнього яйця, а пташенята (потривожені) залишили гніздо у віці 17 днів.

Успішність розмноження волового очка досить висока. У 8 випадках гніздування з 53 яєць вилупилися і стали на крило 42 пташенят – 79,2%; кожна спроба розмноження давала в середньому $5,3 \pm 0,9$ злетків. Загальні втрати потомства становлять 20,8%: одна кладка (7 яєць) покинута внаслідок турбування з боку сільських хлопчаків (13,2%), ще у двох 6-яйцевих кладках виявилось по 2 яйця-бівтохи (7,5%). Загибелі пташенят не зафіксовано.

Осінь міграція й зимівля

Післягніздові кочівлі спостерігаються з початку серпня, коли волові очка з'являються в місцях, де раніше були відсутні, тобто за межами гніздових територій (4.09.1991 р., 9.08.1999 р., 27.08.2000 р.). Початок вираженого осіннього прольоту датується третьою декадою вересня (23.09.2001 р., 27.09.2019 р.). Валовий проліт відбувається в жовтні і частково в листопаді, але в лісостепу Сумщини він ніколи не буває масовим, проходить повільно і малопомітно. У загальному підсумку осінні зустрічі волових очок розподіляються так: вересень – 2, жовтень – 21, листопад – 16 (у деякі роки в середині листопада уже приходиться зима). Кінець прольоту важко реєструється, оскільки певна частина особин залишається на зимівлю.

У період прольоту волові очка зустрічаються поодинокі не тільки в їх характерних стаціях (у вільшняках, на захарашених зрубках), але й поза лісовими біотопами, наприклад, у густих прибережних бур'янах і очеретах, на сільських садибах, городах та в інших місцях. Зграй ніколи не утворюють, а парами і групами зустрічаються дуже рідко: 18.10.2007 р. – пара, 4.10.1992 р. – група (виводок?) з 4–5 птахів у лісовій балці. Зрідка можна почути окрім звичайної тріскотні спів окремих самців: 7.10.1992 р., 29.10.2017 р., 9.11.2019 р. У їхній пісні мало металічного звучання, можливо, це були молоді особини. Взимку спів волових очок чути не доводилося.

І ще декілька зауважень про осінню міграцію волового очка в регіоні наших досліджень. За даними В.І. Севаст'янова (2016), у природному заповіднику «Михайлівська цілина» – місцевості зовсім не лісовій, у 1990, 1994 і 1998 рр. проліт волових очок відбувався у другій

половині жовтня (6 зустрічей одинаків), а закінчувався в першій половині листопада (1 зустріч). Мігранти трималися в заростях біля ставків, лісосмузі, одного разу – поруч із господарськими будівлями. Характерно, що скрізь по Лівобережжю України, наприклад, на Харківщині і Полтавщині, осінній проліт волових очок набагато краще виражений, ніж весняний (Сомов, 1897; Гавриленко, 1970; Нанкинов, 2011). У Харківській області М.М. Сомов (1897) реєстрував осінній проліт у вересні й жовтні: 26.10.1884 р., 15.09.1885 р., 26.09.1886 р., 20–22.10.1887 р., 22.10–9.11.1888 р., 21–28 і 31.10.1889 р., 10–27.10.1890 р., 11.11.1891 р. За сучасними даними (Черников, 1998), масовий проліт тут відбувається пізніше – на початку і в середині листопада (1992, 1994 і 1995 рр.); по прибережних вербняках р. Уди мігранти рухалися один за одним, до 27 птахів за годину, у східному напрямку. Цікаво, що С.Г. Панченко (2016) зовсім не називає волове око навіть як транзитного мігранта для території Луганської області.

Деяка частина волових очок залишається (або зупиняється) на зимівлю. Якщо раніше це було досить рідкісним явищем, то тепер, особливо в теплі й малосніжні зими, частота зустрічей помітно збільшилася, наприклад, взимку 2022/2023 р. – 7 реєстрацій. За всі роки спостережень волові очка трапилися у грудні 10 разів, у січні – 11, у лютому – 4. Завжди це були одинаки, і тільки 18.02.2001 р. – пара птахів. Тримаються вони, як і в інші періоди свого життя, обособлено від інших видів птахів. * Зустрічаються в тих же біотопах, що й восени. На ніч можуть збиратися в якесь укриття. Так, у розщелині дерев'яного облицювання крутого берега річки в центрі м. Суми у січні 1962 р. ночували 6 волових очок (Матвиенко, 2009). Сюди вони збиралися після заходу сонця, а близько 9-ї ранку вилітали. У цьому місці птахи спостерігалися до 16.03. Ще в одному випадку, 5.11.2007 р., в лісовому масиві одинак тримався на земляному крутосхилі з літнім гніздом самця, можливо, тут він і ночував.

Живлення

У їжі волового очка переважають малорухливі дрібні комахи, які мешкають у нижньому ярусі рослинності. У шлунках 2 самців, здобутих у квітні 1969 р. (Матвиенко, 2009), знаходилися: Lygaeidae – 1 екз., Carabidae – 1, Hydrophilidae – 1, Curculionidae – 4, Chrysomelidae – 1, *Galerucella tenella* – 2, *Chaetocnema concinna* – 1, Diptera – 1, *Lasius niger* – 9, Chalcididae – 1. За нашими даними, у шлунку самки, яка загинула 5.03.1971 р. в м. Суми від зіткнення зі спорудою, виявлені нерозпізнані рештки комах і дрібних водяних черевоногих моллюсків. Крихти хітину комах були і в шлунку волового очка, збитого автомобілем 29.10.2017 р. на сільській вулиці.

Подяки

Користуючись нагодою, щиро дякую В.М. Грищенку за важливі повідомлення й переклад резюме цієї статті,

* Хоча, за спостереженнями В.М. Грищенка (особ. повід.), у Канівському заповіднику окремі особини взимку іноді тримаються разом зі зграями синиць, двічі волові очка прилітали навіть на годівницю.

а також А.І. Стативі, С.М. Панченку, В.М. Малишку, О.Ю. Склярю, В.М. Савостьяну за надану інформацію про зустрічі волових очок у негніздовий період.

ЛІТЕРАТУРА

- Белик В.П., Москаленко В.М. (1993): Авифаунистические раритеты Сумского Полесья. 1. Passeriformes. - Беркут. 2: 4-11.
- Витер С.Г., Яцок Е.А. (2010): Новые данные по орнитофауне Харьковской области. - Птицы бассейна Северского Донца. Донецк. 11: 185-191.
- Гавриленко Н.И. (1929): Птицы Полтавщины. Полтава: Полт. Союз охотников. 1-133.
- Гавриленко Н.И. (1970): Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы. Харьков: Изд-во Харьков. ун-та. 1-140.
- Гавриль Г.Г., Кузьменко Ю.В., Мішта А.В., Коцержинська І.М. (2007): Фауна хребетних тварин Національного природного парку «Деснянсько-Старогутський». Суми: Козацький вал. 1-120.
- Годованець Б.Й., Скільський І.В. (1993): Заселення воловим очком гнізда сільської ластівки. - Беркут. 2: 54.
- Годованець Б.Й., Скільський І.В. (1996): До гніздової біології волового очка в Карпатах. - Мат-ли 2 конф. молодих орнітологів України. Чернівці. 40-42.
- Когут І.В., Ковалюк В.М. (1994): Спільне гніздування волового очка і вівчарика-ковалика. - Беркут. 3 (2): 102.
- Кузьменко Т.М., Струс Ю.М., Бронсков О.І. та ін. (2021): Атлас гніздових птахів України. К.: Українське товариство охорони птахів. 1-296.
- Кузьо Г.О. (2015): Випадок незвичайного гніздування волового очка (*Troglodytes troglodytes*). - Беркут. 24 (1): 8.
- Матвиенко М.Е. (1970): Птицы Сумской области (повидовые очерки). - Приложение к дис. ... канд. биол. наук. Суми. 1-162. (Рукопис).
- Матвиенко М.Е. (2009): Очерки распространения и экологии птиц Сумской области (60-е годы XX ст.). Сумы: Университетская книга. 1-210.
- Нанкинов Д.Н. (2011): Птицы города Лубны. - Рус. орн. журн. 20 (666): 1207-1247.
- Новиков Г.А. (1959): Экология зверей и птиц лесостепных дубрав. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та. 1-352.
- Панченко С.Г. (2016): Птицы Луганской области. Харьков: Коллегиум. 1-324.
- Пісулінська Н.А., Шидловський І.В., Затушевський А.Т. (2013): Каталог яєць та гнізд птахів Зоологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 1-124.
- Севастьянов В.И. (2016): Материалы по орнитофауне природного заповедника «Михайловская целина» в 1990-е гг. - Авифауна Украины. 7: 10-29.
- Скляр О.Ю., Книш М.П. (2016): Нові дані по рідкісних та маловивчених видах птахів Гетьманського національного природного парку та його околиць (Сумська область). - Беркут. 25 (1): 15-24.
- Смогоржевская Л.И., Смогоржевский Л.А. (1984): О гнездовой жизни крапивника. - Вестн. зоол. 3: 84-87.
- Сомов Н.Н. (1897): Орнитологическая фауна Харьковской губернии. Харьков: Тип. А. Дарре. 1-680.
- Страутман Ф.И. (1963): Птицы западных областей Украины. Львов: Изд-во Львов. ун-та. 2: 1-182.
- Судиловская А.М. (1954): Семейство Крапивники Troglodytidae. - Птицы Советского Союза. Москва: Сов. наука. 6: 660-670.
- Хлебешко В.Н., Цицюра В.К. (1993): Фенология гнездования птиц северо-востока Житомирского Полесья. Житомир. 1-37.
- Черников В.Ф. (1998): Осенний пролет крапивника (*Troglodytes troglodytes*) в Харьковской области. - Птицы бас. Сев. Донца. Харьков. 4-5: 89.
- Шаповал А.П. (2014): Материалы по гнездованию некоторых видов птиц на западе Полтавской области. - Рус. орн. журн. 23 (1081): 3933-3940.
- Шаповал А.П. (2019): Находки нетипично устроенных гнезд некоторых воробьиных птиц на западе Полтавской области. - Рус. орн. журн. 28 (1755): 1616-1624.
- Armstrong E.A. (1955): The Wren. London: Collins. 1-312.
- Dallmann M. (1987): Der Zaunkönig *Troglodytes troglodytes*. Die Neue Brehm Bücherei. 577. Wittenberg Lutherstadt: A. Ziemsen Verlag. 1-95.